

УДК 340.0(09) + 343.11 + 347.918

С.О. Завадська, слухач інституту
післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка

ПРАВОВІ АКТИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СТАРШИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Присвячено висвітленню та теоретико-правовому аналізу правових актів генеральної військової старшини, як джерел права, що діяли на території Лівобережної України в першій половині ХVІІІ ст. При цьому додатково зосереджено увагу автора на державно-правовому статусі Генеральної військової старшини в системі державних органів Української гетьманської держави.

Ключові слова: джерела права, Гетьманщина, Лівобережна Україна, правові акти Генеральної військової старшини.

Посвящено освещению и теоретико-правовому анализу правовых актов генеральной военной старшины, как источников права, которые действовали на территории Левобережной Украины в первой половине ХVІІІ в. При этом дополнительно сосредоточено внимание автора на государственно-правовом статусе Генеральной военной старшины в системе государственных органов Украинской гетманской государственности.

Ключевые слова: источники права, Гетьманщина, Левобережная Украина, правовые акты Генеральной военной старшины.

And is devoted to theoretical analysis of the legal acts of general military officers as sources of law in force in the Left-Bank Ukraine in the first half of the eighteenth century. It further focuses on the author's state-legal status of general military officers in state of Ukrainian Hetman state.

Key word: sources of law, Het'manschina, Left-bank Ukraine, General military officers' acts.

Постановка проблеми. Важливу роль в адміністративно-політичному устрої Лівобережної України першої половини ХVІІІ ст. відігравала Генеральна старшина, що являла собою верхівку адміністративного апарату і складала раду при гетьманові.

Цей орган, який у різних документальних джерелах іменується ще й Радою старшин, Старшинською радою, Старшинською генеральною радою, Радою Реєстрової старшини, Радою старшини реєстрового козацтва, Зборами генеральної старшини і полковників, здійснював деякі законодавчі, досить широкі управлінські, судові, контрольні чи просто дорадчі функції при гетьманові. Цікаве розуміння Генеральної старшини надав у своїй праці “Генеральна старшина на Лівобережній Україні ХVІІ–ХVІІІ вв.” Л. Окиншевич: “Генеральна старшина – це обмежений постійний кворум Ради Старшинської, установа sui generis”, тобто поняття Ради старшин і Ради Генеральної старшини, не суміжні, а співвідносяться як ціле і його частина. Своім попередником Рада Генеральної старшини мала Генеральну козацьку раду, яка на початку ХVІІІ ст., хоча й формально, все ж залишалася найвищим органом місцевого самоврядування в Гетьманщині [1, с. 84].

Серед основних завдань зазначеного органу, слід зосередити увагу на його правотворчості, адже дана функція залишається найменш дослідженою на даний час. А тому дослідження правотворчості Генеральної військової старшини обумовлювало її актуальність наукової статті.

Метою статті є висвітлення правових актів генеральної військової старшини як джерел права, що діяли на території Гетьманщини в першій половині ХVІІІ ст.

З огляду на поставлену у статті мету слід сформулювати конкретні завдання на вирішення яких вона буде спрямована, а саме: охарактеризувати сутність та зміст

діяльності генеральної військової старшини; з'ясувати особливості розвитку та функціонування правових актів генеральної військової старшини; встановити сферу суспільних відносин, які регулювалися даними джерелами права.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичною основою статті стали положення, які містяться у працях сучасних вчених у галузі історії держави і права України: О. І. Гуржія, П. П. Музиченка, О. В. Кузьминця, В. А. Смолія, А. С. Чайковського, В. А. Чеховича, О. О. Шевченка та ін; а також доробок відомих дореволюційних та радянських вчених-істориків: М. П. Василенка, О. Л. Окиншевича, С. В. Юшкова, А. І. Яковліва та ін.

Виклад основного матеріалу. Під час “Руїни” і в подальшому роль Ради Генеральної старшини у Гетьманщині неухильно зростала. З одного боку, еліта козацтва активно втручалася у компетенцію гетьмана, брала безпосередню участь у жорстких міжгетьманських бійках, провокувала їх, досить часто вирішувала долю булави, тобто, тим самим ставила гетьмана у залежність від себе. З іншого боку стрімко занепадали Генеральні козацькі ради, їх функції зосереджувалися у руках генеральної та полкової старшини. Рада генеральної старшини по відношенню до козацької ради виявлялася незрівнянно більш стабільним, сталим органом, який майже завжди перебував біля гетьмана, тобто це вже була постійно діюча установа з сталим структурно визначеним складом [2, с. 218].

До вищої генеральної старшини входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар, генеральні осавули (їх звичайно було два), генеральний хорунжий і генеральний бунчужний.

Формально посади генеральної старшини вважалися виборними, в дійсності ця виборність на початку XVIII ст. була цілком номінальною. Генеральна старшина завжди призначалась царським урядом і гетьманом.

Генеральна старшина підпорядковувалась гетьману. В часи ж так званого міжгетьманства роль старшини значно зростала і вона керувала Україною. Проте і при обраному гетьмані роль генеральної старшини була дуже великою. Всі найважливіші питання гетьман вирішував разом з нею.

Щодо статусу та компетенції Ради Генеральної старшини при наявності гетьмана, то історія має по суті два різні погляди. З одного боку, О. Лазаревський вважав, що “як помічники його (гетьмана) при ньому була Генеральна старшина: обозний, суддя, писар, осавул хорунжий та бунчужний; але із званнями цими не сполучалося завідуваннями якими-небудь певними частинами, окрім хіба писаря. Кожному з цих чинів гетьман по своїм розсуді призначав справи; кожен з них виконував усяку потрібну службу” [3, с. 341]. Ця оцінка загалом справедлива, однак, слід зазначити роль Генеральної старшини, як наради при гетьмані; крім того, деякі з Генеральної старшини — обозний, суддя мали певну компетенцію, хоча найбільше виконували вони різного роду спеціальні доручення. Академік М. Грушевський писав, що “Генеральна старшина складала раду гетьмана, яка мала брати участь в усіх важливіших справах управління” [4, с. 263]. Інший погляд, професора М. Слабченко де категоричніше ставиться питання, щодо “системи генеральних урядів на Україні, то вона була реальна. Кожен з генеральних урядів віддав тільки визначеною категорією справ. Відаючи своєю галуззю управління кожен з урядів не втручався в компетенцію іншого. Влада кожного з генеральних Старшин поширювалася на всю Гетьманщину. У своїй галузі генеральні старшини ніким не були обмежені, хіба з боку гетьмана. Далі професор М. Слабченко, зазначає, що “межа компетенції кожного старшини не конституціями визначалася, але ґрунтувалася на традиції, що копіювала певною мірою польські порядки. Генеральні старшини могли спонукувати виконувати

закони, але уводити нові могли тільки в повнім складі, хоч у своїй галузі кожен з чинів міг видавати належні розпорядження не тільки перебуваючи на Україні, ба й по-за нею". Також автор зазначає, що "свою волю в межах відомства кожен з генеральних старшин виявляв через декрети й інструкції, хоча б, з приводу збирання статистичних даних у своїй галузі управління" [5, с. 61–62].

Отож, згідно поглядів О. Лазаревського та М. Грушевського Генеральна старшина була як дорадчий та колегіальний орган при гетьманові. На противагу, цьому твердженню М. Слабченка вважає Генеральну старшину, як чітко структурований самостійний орган, який складався з генеральних урядів, які діяли самостійно, в межах своєї компетенції, видавали відомчі правові акти у формі декретів та інструкцій та функціонували поряд з гетьманом, та були повноцінними суб'єктами права. Проблему статусу та функціонування інституту Генеральної старшини детально дослідив Л. Окиншевич, навівши свої висновки стосовно даних двох поглядів. Зокрема він зазначив "На мою думку погляд професора М. Слабченка — цілком помилковий... передусім Генеральна старшина грала роля гетьманських радників та виконавців його доручень. Правні погляди мас не охоче мирилися з автономією Генеральних старшин, отверто визнаючи її тільки за Генеральними Суддями, всіх-же інших з'єднуючи в одну колегію. Таким чином Генеральна старшина, як за указом імператора Петра I так і за хартією 1710 р. складала дорадчий орган при гетьманах, та при визнанім гетьмані Генеральна Старшина не грала самостійної ролі" [1, с. 86–87]. Підтвердженням цьому може бути репліка гетьмана І. Мазепи, незадовго до переходу до шведів 1708 р. він закидав Генеральній старшині, що "вы не советуете, токмо о мне переговоруете, бери вас чорты!" [6, с. 23]. Отож на думку гетьмана, Генеральна старшина повинна була "радити". Ще одним доказом правильності суджень Л. Окиншевича є Бендерські пакти 1710 р. або Конституція П. Орлика, що встановлювала парламентський інститут Генеральних Рад, а раді Генеральної старшини залишила компетенцію вирішення поточних справ. Це правовий акт, звичайно, не набув законної сили, проте він цінний, як характеристика устрою Гетьманської України. Таким чином ми схильні до того що у час наявності гетьмана Генеральна старшина не виконувала законодавчих функцій, а тому не могла бути самостійним суб'єктом права [1, с. 95].

Проте в період міжгетьмання, а саме у 1721 р., після смерті І. Скоропадського російський уряд, передавши управління Гетьманщиною чернігівському полковнику П. Полуботку "обще с генеральной старшиной" [7, с. 158]. А тому фактично у період 1722–1727 рр. державою взагалі формально правила колегія генеральної старшини. Однак з цього приводу слід сказати, що починаючи з 1723 р. з моменту перетворення Генеральної військової канцелярії у владний адміністративний орган з правом видання правових актів, частина спеціально призначених осіб з числа Генеральної старшини ставала членами Генеральної військової канцелярії в обов'язковому порядку, тут слід цитувати Л. Окиншевича, який у своїй праці "Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв." зазначав, що: "спеціально призначені з Генеральної старшини особи з XVIII в. мали обов'язок засідати в Генеральній Канцелярії" [1, с. 94], а у іншій праці "Центральні установи України-Гетьманщини Л. Окиншевич зазначав: "Генеральна старшина за часів, коли Гетьманщиною правили російські урядовці, належала до складу колегіальних адміністративних органів — Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, репрезентуючи в них місцевий, український елемент. Але інакше було коли Гетьманщиною керували гетьмани (часи І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського). В цей час генеральна старшина є, як за старих часів, - колегія найближчих гетьманських радників, рада старшини у вузькому складі" [1, с. 34–35]. Ще одним доказом спорідненості Генеральної старшини та

Генеральної військової канцелярії є твердження професора М. Е. Слабченка: “Всякій генеральный урядъ въ силу того, что онъ былъ урядомъ генеральнымъ, имел право заседать въ Генеральной Канцелярії, а съ XVIII ст. даже не право, а обязанность”, а також “Все генеральные чины объединялись в особомъ коллегыальномъ учрежденіи, которое именовалось Генеральной Войсковой Канцеляріей ... Членами Генеральной Канцелярії генеральные старшины состояли ех officio и сплошь и рядомъ входили въ составъ личного гетманскаго совета” [5, с. 97]. Таким чином можна констатувати, що Генеральна старшина на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, брала участь у засіданні Генеральної військової канцелярії та від її імені здійснювала правотворчість.

З приводу законодавчої діяльності Генеральної старшини Л. Окиншевич писав: “... це було передусім законодавство поточного характеру, раз-у-раз воно межує з управлінням ...” [13, с. 118], а тому досить важко виділити конкретні правові акти Генеральної старшини, з поміж управлінських рішень, які не є джерелами права. Так у 1723 р. Генеральна старшина у своїм Коломацьким проханні просить скасувати ряд податків [1, с. 109], 16 грудня 1735 р. Генеральна старшина “согласно мненіе свое приложили” з приводу постачання армії кіньми [1, с. 132], які являються швидше управлінськими рішеннями ніж правовими актами.

Однак, в історичній періодиці вдалося знайти кілька універсалів Генеральної старшини. Так в універсалі від 1722 р. “Імператорского Пресветлого Величества войска Запорожского полковникъ Черниговскій и наказный гетманъ з старшиною енеральною Павелъ Полуботокъ”, про заборону вивезення з України хліба, цікавою є ремарка у тексті “мы, з общою нашего совету и приговору” [8, с. 555]. Також старший канцелярист М. Ханенко зазначав, що: “мне оные деревни Перегонь съ Дешковичами определены съ приказа Гетьмана Скоропадского...универсаломъ старшины генеральной въ 1723 г., апреля 2 числа” [9, с. 7]. Ще одним фактом “Чиновники зась всякіє и державцы... преступнихъ людей пристойно наказовати меють...” – сказано в універсалі Генеральної старшини 1722 р. після смерті І. Скоропадського.

Крім того, як було зазначено вище, деякі з генеральних старшин, зокрема обозний та бунчужний, мали певну компетенцію. Так, генеральний обозний був першою особою після гетьмана, найчастіше заміщав тимчасово відсутнього гетьмана, виконуючи обов'язки наказного гетьмана. З приводу повноважень Генерального обозного висловлювався Л. Окиншевич, так “...у відомстві Генерального Обозного було взагалі всеньке військово управління Гетьманщини, і зокрема арматне, отже Генеральний Обозний був генерал-квартирмейстер та генерал-інженір української армії” [1, с. 113]. Участь у законодавчій роботі Генерального обозного підтверджується головуванням у 1738–1743 рр. у Комісії для кодифікації українського права Генерального Обозного Я. Лизогуба [10, с. 419]. Проте, як самостійний суб'єкт законодавчої ініціативи Генеральний обозний нормативних актів не видавав “опріч участи в Генеральних та широких Радах Старшин, що мали законодавчі функції” [1, с. 110], про що влучно зазначив Л. Окиншевич.

Ще один представник Генеральної старшини, що мав окрему компетенцію був Генеральний бунчужний, що відповідав за гетьманський бунчук, з даного приводу Л. Окиншевич писав: “Що-до характеру спеціальної діяльності Генерального Бунчужного, то вони, очевидно, мали тримати в урочистих випадках ознаку гетьманської гідності бунчук” [1, с. 159], однак йому також доручалося командування військом у певних ситуаціях. Участь Генерального бунчужного у законодавчій роботі позначалася тим, що він іноді видавав універсали. Зокрема відомі два універсали генерального бунчужного Я. Лизогуба, які відносяться до 1715 р. Один з них виданий з приводу стягнення поборів

у м. Стародубі. Теза: “Мы сим нашим универсалом приказуем и моц даем по звелению рейментарской власти” свідчить про те, що універсал бунчужного був виданий за розпорядженням або за уповноваженням гетьмана. Другий універсал генерального бунчужного Я. Лизогуба підтверджує право на володіння с. Басихінім і с. Хомутівкою [11, с. 43]. Отже, універсали окремих генеральних старшин не були їхніми самостійними актами законодавчої ініціативи, а лише виконували розпорядження гетьмана, чи підтверджували раніше прийняті ним рішення, а тому про самостійний характер дій окремих генеральних старшин, щодо прийняття правових актів, говорити не доводиться.

Проте найбільшого злету в своїй історії Рада генеральної старшини набула у 1750 – 1764 рр., тобто під час перебування на найвищій державній посаді гетьмана К. Розумовського. Це був безпрецедентний період панування на Гетьманщині саме цього самоврядного органу, який затьмарював навіть гетьманську посаду. Користуючись частими від'їздами гетьмана до Санкт-Петербурга, Рада Генеральної старшини під фактичним проводом гетьманського обозного С. Кочубея зосередила у своїх руках весь обсяг влади. Як зазначав Л. Окиншевич, того час колегія Генеральної старшини брала участь у законодавстві країни; власне кажучи, вона могла взяти на себе ініціативу реформи законодавства [1, с. 87]. Отож, наприклад, у лютому 1752 р. Генеральна старшина звернулася до гетьмана К. Розумовського з “доношенієм” про необхідність заборонити вільний перехід “підданих”. Під цим “доношенієм” підписалися Генеральні: Обозний Семен Кочубей, Підскарбій Михайло Скоропадський, Писар Андрій Безбородько, Осавул Петро Валькевич, Хоружий Михайло Ханенко, Бунчужний Дмитро Оболонський [12, с. 217–218], однак і в цьому випадку Рада Генеральної старшини виконувала скоріш управлінські функції, приймаючи рішення у вигляді донесень, які є рекомендаційно-розпорядчим актом [13, с. 37], а тому їх не слід вважати законодавчими правовими актами, що можуть бути представлені як джерело права.

Висновки. Таким чином, у першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні, роль і значення Генеральної старшини дещо не визначені, попри те, що саме в цей період цей орган влади зазнав найбільшого злету, його статус як самостійного органу державної влади до кінця не утверджено, як наслідок він не був самостійним суб'єктом законодавчої ініціативи, а тому фактично не видавав від свого імені правових актів, за винятком зазначених нами універсалів, що були видані Радою Генеральної старшини в період так званого “самостійного правління” на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком. Однак, сам факт існування колегіального органу влади на той час, з яким рахувався гетьман при виданні правових актів, дає нам можливість говорити про елементи демократизму та достатньо високий рівень розвитку тогочасної правової системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: друкарня УАН, 1930. – 472 с.;
2. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – 557 с.;
3. Лазаревский А. М. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники. / А. М. Лазаревский / Русский архивъ. – Кн. I. – 1873. – С. 341–343.;
4. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – 400 с.;
5. Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украинны XVII – XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – 113 с.;
6. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. – 1862. – № 10. – С. 19-25.;

7. Лазаревский А. М. Павелъ Полуботокъ / А. М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 147–163.;
8. Меры гетманского правительства Малороссии въ 1722 и 1757 гг. въ предупреждения голода // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 554–563.;
9. Диариуш, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончен в том же году... войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – Кн. 1. – Отд. V. – М., 1858. – 74 с.;
10. Теличенко И. В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И. В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454.;
11. Малиновський О. О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять в Дрєвлехранилищі Московського центрального архіву (по I-ше лютого року 1926) / М. П. Василенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К. : друкарня УАН, 1926. – 171 с.;
12. Мякотинъ В. Прикрепление крестьянства въ Левобережной Малороссии въ XVIII в. / В. Мякотинъ // Русское Богатство. – 1894. – № 3. – С. 217–223.;
13. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [Зб. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В. Й. Горобець ; Відп. Ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

УДК 341.23(437.3)

М.М. Кобилецький, д.ю.н., завідувач кафедри
основ права України ЛНУ імені Івана Франка

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У ЧЕХІЇ

У статті висвітлюється поширення магдебурзького права на чеських землях. Значну увагу приділено аналізу джерел магдебурзького права, які використовувались у Чехії. Проаналізовано значення магдебурзького права для розвитку інституту місцевого самоврядування в Чехії та його вплив на формування чеського муніципального права.

Ключові слова: магдебурзьке право, нюрнберзьке право, привілей, ортілі, чеське право.

В статье освещается распространения магдебургского права на чешских землях. Значительное внимание уделено анализу источников магдебургского права, которые использовались в Чехии. Проанализировано значения магдебургского права для развития института местного самоуправления в Чехии и его влияние на формирование чешского муниципального права.

Ключевые слова: магдебургское право, нюрнбергское право, привилегия, ортли, чешское право.

In the article spread of Magdeburg Law in the Czech lands was highlighted. Special attention was paid to the analysis of sources of Magdeburg Law which were used in Czech. The significance of Magdeburg law for development institute of local government in Czech and it's value on formation Czech municipal law were analyzed.

Key words: Magdeburg Law, Nuremberg law, privilege, ortyli, Czech law.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні наміри сучасної Української держави вимагають системного та комплексного реформування органів влади та місцевого самоврядування. У цьому контексті корисно та важливо пізнавати досвід рецепції на українських землях загальноєвропейських правових цінностей, до яких у період середньовіччя, безперечно, належило магдебурзьке право. Водночас магдебурзьке право було не тільки німецьким чи українським надбанням, але й становило основу місцевого самоврядування тогочасної Центрально-Східної Європи. З огляду на ці